

van csatolva. Ez a függelék a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa különböző típusú nép- és vándorkönyvtárainak hivatalos jegyzékét tartalmazza. E jegyzék a mintakönyvjegyzékben felsorolt művek alapján készült.

A legutolsó lapon *javítások* czimén e kötetbe csúszott sajtóhibák vannak felsorolva; e sajtóhibák közt nem találok megemlítve, hogy a «Természettudományi Közönyt»-t nem *Horray* Lajos és Gorka Sándor szerkesztik (l. 369.), hanem *Ilosvai* Lajos és G. S.; a 39. lapon *Jóka ördöge* helyett *Jókai ördöge* van javítatlanul. Ez apró-cseprő hibák azonban nem kisebbitik sem a szerkesztő nagy érdemeit, sem a mintakönyvjegyzék kiváló értékét. S ez érdemet és ez értéket az idők folyamán öregbíteni, növelni fogja az a szociális haszon, a mely e mintakönyvjegyzék irányító hatása nyomán fakadni fog. S e társadalmi haszon reményében is üdvözljük mind az Orsz. Tanácsot, a mű közrebocsátásáért, mind pedig a nagy tudású szerkesztőt a mű nagy szakavatottsággal való egybeállításáért.

Dr. Melich János.

Dörnhöffer Fried. *Seelengärtlein. Hortulus animae. Cod. bibl. Pal. Vindob. 2706.* Frankfurt a. M., 1911. Baer & Co. 4 r. 77 l., 23 képes tábla és 1056 hasonmás l. Ára 660 M.

A bécsi udvari könyvtár egyik legfényesebb kézírata, az 528 levélből álló, gazdagon miniált *Hortulus animae* ezen remek hasonmás-kiadása a mai fejlett nyomdai technikának egyik leg-sikerültebb terméke. A műlapok előállításához külön e célra készített hártyaszerű papirost használtak, melynek mindkét oldalára egy-egy lap hasonmását az eredeti sorrendjében nyomták, úgy hogy ha a lapok margóját levágatjuk s a könyvet egybe köt-tetjük, egy kis jóakarattal az eredeti illúzióját ébreszthetjük föl. A színes lapok fotomechanikai uton előállított háromszinű fény-nyomattal készültek; de azokhoz a táblákhoz, melyeken a zöld szín árnyalatai dominálnak, a háromszínyomás nem vezetett kielégítő eredményre, úgy hogy az ily képeknél — hosszas hiába-való kísérletezések után — a zöld szín előállításához egy negye-dik lapot kellett alkalmazni. A gazdag aranyozást szintén külön s még pedig kőlap útján rakták föl az egyes táblákra. Ehhez járult még a fekete írás nyomására szolgáló fénynyomatú lap s az egészet összefoglaló alnyomás, úgy hogy egy-egy műlap elő-állításához három helyett átlag 6—8 lemezt kellett használni. A hűséget igen fokozta az a körülmény, hogy a cs. és kir. fő-kamarási hivatal az egész reprodukció idejére átengedte a kéz-iratot a cs. kir. osztr. államnyomdának, melynek műhelyében az eredetit így folyton összehasonlíthatták a próbanyomatokkal s a hasonmásan a szükséghez képest igazíthattak. Innen magya-

rázható, hogy a kényes reprodukció miatt sikerült oly kitünően.

A nagy gouddal írt, gyönyörűen miniált kézirat tartalma egy a Livre d'heures-ökhez hasonló tartalmú imakönyv típusnak, az ú. n. *Hortulus animae*-nek a másolata, mely az 1046. lapon látható bejegyzés szerint egy 1510-ben Flach Márton strassburgi sajtójából kikerült nyomtatott példány után készült. A latin nyelvű Hortulusok első kiadása még az inkunabulum-kor végére (1498) esik, a mikortól fogva az XVI. század huszas éveig szinte évről-évre megjelent, sőt protestáns színezetet nyerve még későbbi kiadásai is ismeretesek. A legrégebb latin és német nyelvű kiadások — ez utóbbiak közül az első 1501-ből való — strassburgi nyomdák termékei; a XVI. század második évtizedében Koberger nürnbergi és lyoni műhelyei vezetnek e téren, a mihez még néhány lipcsei, baseli, augsburgi és wormsai kiadás is járul. A nyomtatott kiadások illusztrálására eleinte a Schongauer hatása alatt álló strassburgi fametszők termékei szolgálták, a melyeket 1511 óta Hans Baldung bájós fametszetei s a nürnbergi kiadásokban a Dürer iskolájába tartozó mesterek alkotásai váltottak föl. A kézirat példány elkészítésénél használt 1510-iki kiadásból ma már egy példány sem ismeretes, a mi az olyan sűrűn használt könyveknél — a minő az imakönyv — épen nem példátlan eset a könyvnyomtatás történetében. A fönmaradt 1502. és 1512-iki kiadással történt egybevetés azonban kétségtelenné tette, hogy hű másolattal van dolgunk, melynek szövege az 1502-iki kiadáshoz áll a legközelebb.

A kézirat Hortulus másolója nemcsak a szöveghez ragaszkodtak, hanem a diszítés fő irányelveit is innen vették át. A képek s léczek kivitel tekintetében a németalföldi-francia iskolához sorolhatók, a tárgy megválasztása, a képek száma és elhelyezése szempontjából azonban, néhány csekély jelentőségű eltérést nem tekintve, a németországi nyomtatványhoz kapcsolhatók. A kéziratban 36 egész lapnyi miniatűr van, ezekhez erősebb hártyalapokat használtak, melyeket utólag fűztek a kézirat megfelelő lapjai közé. A féllapra terjedő ábrázolások száma 30, az ilyen lapokon rendszerint hat sornyi, színes kezdőbetűvel kezdődő szöveget is találunk. Keretrajz 119 lapot ékesít; ezek közül 29-et figurális ábrázolások töltenek ki, a többi 90 diszítő motívumokból — túlnyomó számban növényrészletekből s apró rovarokból s csak elvétve ékkövekből és geometriai alakzatokból — szövődik. A kézirat diszét kiegészíti 75 nagy, naturalisztikus virágokkal és stilizált indákkal kitöltött inicziálé, több ezer kisebb, geometriai diszítésű kezdőbetű és sok ezer hézag-töltő lécz.

A fényes kézirat keletkezéséről oklevéltári adatok hiánya-

nak; a képek alapján azonban szinte általánossá lett az a vélemény, hogy a mű a gent-brüggei festőiskola terméke. Ez iskolára főleg a dekoratív részletek jellemzőek, melyeket Dörnhöffer három alaptípusra vezet vissza. E három típus változatára a Hortulus egész és féllapnyi miniatürjeinek keretrajzai számos példát szolgáltatnak. Az alakok ábrázolásánál az iskolára jellemző Gerhard Dávid és tanítványai műveinek az utánzása. Kodexünkben erre is bőven akad példa. Így tehát kétségtelen, hogy a Hortulus is annak, a XVI. század elején világhírű, brüggei miniator-iskolának a terméke, melynek legfényesebb, de korántsem egyedül álló terméke a Grimani-breviarium. A bécsi császári könyvtárakban 9 oly miniatúrázot kézirat van, mely a Hortulusszal azonos műhely terméke.

A Hortulus képes ábrázolásait már Chmelarz is két kéz munkájának tartja és Dörnhöffer szintén e nézeten van. Az egyik, a ki a többi közt a kalendárium összes képes lapjait is készítette, igen ügyesen komponálja meg a sokalakú jeleneteket és a tájképeket, de a kivételben nincs sok finomság, az alakok aránylag túlságos nagyfejűek, esetkezelése igen széles, kedveli az erőteljes színeket s az élesebb szinkontrasztoktól sem riad vissza. A másik művésznek sokkal tisztultabb ízlése van a színek megválasztásánál s az arcokat apróra kidolgozza. Az ornamentika szintén több kéz munkája s nem lehetetlen, hogy, mint Kämmerer véli, esetleg nők is közreműködtek elkészítésüknél.

A kézirat készítése idejére az alsó korhatár a szöveghez mintául szolgáló nyomtatott mű kiadási éve, tehát 1510, a felső korhatárt Dörnhöffer 1524-re teszi, a mely évben készítette Glockenton Miklós Albrecht brandenburgi bibornok számára az aschaffenburgi kir. könyvtárban őrzött Breviáriumot, mely illusztratív részében a bécsi Hortulusszal szoros függésben áll.

A megrendelő neve ismeretlen, de tekintve, hogy a Hortulus német földön volt kedvelt imakönyv, kétségtelenül német férfiú volt. Az sem lehetetlen, hogy a 732. lapon ábrázolt áldozó férfiú, a kinek egyéni arcvonásai olyan feltűnően ütnek el a többi arc stilizáltságától, a megrendelő arcképe. Waagen véleménye, mely szerint a kodexet Margit főhercegnő, I. Miksa császár leánya rendelte volna meg a maga számára, tarthatatlan többek közt azért is, mert a főhercegnő, a ki kora gyermekségétől a francia udvarban nevelkedett, alig tudott valamit németül s így nem valószínű, hogy ezen a nyelven imádkozott volna.

A kézirat multját egyébként is sűrű homály fedi. Egy XVII. századi bejegyzés szerint a kötet 1490-ben egy Hoorn nevű lüttichi kanonoké volt, de e kései bejegyzésnek nincs történeti alapja, mivel a kodex csakis 1510 után készülhetett s Hoorn

kanonok mint lüttichi püspök már 1505-ben meghalt. Az udvari könyvtárnak Gentillotti könyvtárossága idejében (1705—1723) készült kéziratári jegyzékében még nem szerepelt s így alighanem később került oda ismeretlen helyről és uton. Denis abbé 1745-iki katalógusában azonban már szerepel. A kéziratot 1809-ben Napoleon rendeletére Párisba vitték s a Bibliothèque nationaleba kebelezték. Az első császárság bukása után azonban a becses kodex ismét visszakerült jogos tulajdonosaihoz.

Dörnhöffer tanulságos bevezetését egy terjedelmesebb függelék rekeszti be, melyben a K. K. Hofbibliothekban és a K. u. K. Familien- u. Fideikommiss-Bibliothekban lévő többi 13 brüggei származású kéziratot ismerteti. Σ.

Bohatta, Hanns. *Katalog der liturgischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts in der herzogl. Parma'schen Bibliothek in Schwarzau am Steinfeld N.-Ö.* Wien, 1909, 1910. A. Holzhausen-ny. 4-r. XII, 467; 4, 443 l.

E pazar fényvel kiállított két kötetben dr. Hanns Bohatta, jónevű osztrák bibliografus a Pármai hercegeknek az alsó-ausztriai Schwarzauban elhelyezett egyik érdekes gyűjteményét dolgozta föl, az ú. n. kis liturgikus könyvtárat, melynek alapját Charles Louis de Bourbon, Pármai herceg vetette meg 1849-ben. A gyűjteményt előbb a szászországi Wisdruppan őrizték, innen Párisba, majd 1870-ben Nizzába került, míg végre 1889-ben a hercegi nagy könyvtárral együtt Schwarzauba helyezték át. A herceg halála után (1888) a nagyérdékű könyvgyűjtemény unokájára, Robert Pármai hercegre szállt, a ki lelkesedéssel fejlesztette azt tovább. Míg az öreg herceg főleg livres d'heures-öket gyűjtött, addig az unoka a missalék, breviariumok s egyéb ritka liturgiai könyvek inkumábulum-kori kiadásában lelte örömét. Robert herceg bibliofil hajlamát bizonyítja az is, hogy ő határozta el 1906 nyarán jelen fényes katalogus kiadatását. Sajnos, a mű megjelenését már nem érthette meg, mert 1907 nov. 16-án őseihez költözött.

Bohatta a reá bizott föladatot derekasan oldotta meg. A 600-nál több számra terjedő gyűjtemény mindegyik darabját apróra leírta. Nemcsak az incipitet és kolofont, hanem a három fő egyházi ünnepre vonatkozó passzusokat is közli, azután gondos jellemzést ad a kiadványról általában s a leírt példányról különösen. Ezt kiegészítik a mű egyéb lelőhelyeire s könyvkereskedői értékére vonatkozó adatok. Az utóbbiakhoz a szakmunkák hosszú sorát használta föl, melyek közül sajnosan nélkülözzük a Szabó - Hellebrant - féle régi magyar könyvtár III. kötetét. Így történhetett meg azután, hogy az esztergomi missale 1512-iki